

**Жолдыбаев Олжастың «8D02304 – Әдебиеттану» білім беру
бағдарламасыбойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
«Үйлену ғұрып фольклорының салыстырмалы поэтикасы (Орталық
Азия түріктері материалдары негізінде)» тақырыбында дайындаған
диссертациялық жұмысына**

АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Үйлену ғұрып фольклоры Орталық Азия түркі тілдес халықтарының (қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен) рухани мәдениетіндегі ең тұрақты және маңызды фольклорлық қабаттардың бірі. Бұл кешенге жар-жар, сыңсу, тойбастар, беташар, қоштасу жырлары, сондай-ақ құда түсу, қыз ұзату және келін түсіру рәсімдерінде орындалатын поэтикалық мәтіндер кіреді. Аталған фольклорлық үлгілер халықтың дүниетанымдық жүйесін, әлеуметтік ұйымдасуын, отбасылық институтқа қатысты моральдық-этикалық нормаларын және өтпелі рәсімдердің символдық мәнін бейнелейтін поэтикалық жүйе ретінде қарастырылады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Халықтың әдет-ғұрыптары мен ғұрыптық фольклоры ұлттық мәдени жадының және этникалық бірегейліктің негізгі тасымалдаушысы ретінде қарастырылады. Дәстүрлі үйлену ғұрыптары мен оларға ілесетін поэтикалық мәтіндер (жар-жар, сыңсу, беташар, тойбастар, қоштасу жырлары т.б.) халықтың дүниетанымдық жүйесін, әлеуметтік құрылымын, отбасылық құндылықтарын және өтпелі рәсімдердің символдық мағынасын сақтап келеді. Қазіргі жаһандану және цифрлану дәуірінде ұлттық мәдени ерекшеліктердің жойылу қаупі күшейіп отырған жағдайда, дәстүрлі фольклорды жүйелі зерттеу және сақтау ұлттық бірегейлікті нығайту мен жас ұрпаққа мәдени құндылықтарды жеткізудің маңызды тетігі болып табылады.

Қазақ және Орталық Азия түркі тілдес халықтары (қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен) үшін үйлену ғұрып фольклоры – ең тұрақты және бай қабаттардың бірі. Бұл мәтіндер адам өмірінің маңызды кезеңдерін (туу, некелесу, өлім) поэтикалық формада рәсімдеу арқылы ұжымдық сана мен рухани сабақтастықты қамтамасыз етеді. Алайда ХХ ғасырдың екінші жартысындағы кеңестік идеологиялық саясат салдарынан көптеген ғұрыптық жырлардың орындалу жиілігі төмендеп, мазмұны өзгеріске ұшырады немесе ұмытылды. Кеңестік кезеңде үйлену тойларының ресми бөлігі идеологиялық бақылауға түсіп, дәстүрлі поэтикалық мәтіндердің көбі жеке-отбасылық немесе ауылдық деңгейде ғана сақталды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ұлттық мәдени мұраны қайта жаңғырту үдерісі басталғанымен, урбанизация, миграция және жаһандық мәдени ағымдардың ықпалы салдарынан жастар арасында ғұрыптық жырларды білу және орындау деңгейінің төмендеуі бүгінгі күні Орталық Азия түркі халықтары үшін мәдени бірегейлікті сақтаудың ең өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Орталық Азия түркі халықтарының үйлену ғұрып фольклорын салыстырмалы-поэтикалық талдау арқылы

олардың ортақ поэтикалық заңдылықтарын, архетиптік мотивтерін және ұлттық ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

– Үйлену ғұрыпының негізгі жанрларының (сыңсу, жар-жар, тойбастар, беташар және олардың баламалары) поэтикалық макроқұрылымдары мен композициялық модельдерін өтпелі рәсімдердің фазалары (қоштасу – шекарадан өту – бірігу) контекстінде сипаттау.

– Салт-жыр мәтіндеріндегі троптар жүйесін, метрика-ырғақтық құрылымын және архаикалық мотивтер мен тұрақты формулалардың дәстүрлі силлабикалық өлеңдегі трансформациясын салыстырмалы талдау арқылы типологиялық инварианттар мен ұлттық поэтикалық ерекшеліктерді айқындау.

– Негізгі кеңістіктік және заттық символдардың (от, шаңырақ, босаға, ақ жол, қара су) лингвопоэтикалық және дидактикалық қызметін ашу.

Зерттеу нысаны. Орталық Азия түркі тілдес халықтарының (қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен) үйлену ғұрып фольклорының негізгі жанрлары (сыңсу, жар-жар, тойбастар, беташар және олардың баламалары).

Зерттеу жұмысының әдістері. Жұмыстың мақсаты мен міндеттеріне сәйкес келесі филологиялық әдістер кешені қолданылды:

– *Салыстырмалы-поэтикалық әдіс* – Орталық Азиядағы бес түркі халқының үйлену фольклорының негізгі төрт жанрының (сыңсу, жар-жар, тойбастар, беташар) көркемдік жүйесін, макроқұрылымын және ұлттық поэтикалық ерекшеліктерін өңірлік деңгейде салыстыру үшін негізгі құрал ретінде пайдаланылды.

– *Құрылымдық-типологиялық талдау* – салт-жырлардың ортақ типологиялық инварианттарын және әр фазаға тән композициялық модельдерін айқындау мақсатында қолданылды.

– *Лингвопоэтикалық талдау* – мәтіндердегі троптар жүйесін, дәстүрлі силлабикалық өлең (7-8 және 11 буынды) құрылымын, сондай-ақ архаикалық мотивтер мен тұрақты формулалардың өлең ішіндегі трансформациясын зерттеу үшін жұмылдырылды.

Құрылымдық-семиотикалық талдау – кеңістіктік оппозициялар мен негізгі заттық символдардың (от, шаңырақ, босаға, ақ жол, қара су) жалаң этнографиялық детальдан дидактикалық және лингвопоэтикалық метафораға айналу қызметін ашу үшін пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының теориялық (әдіснамалық) негіздері. Зерттеу жұмысының әдіснамалық негіздері бойынша, фольклорлық мәтіндерді тарихи-типологиялық және салыстырмалы поэтика тұрғысынан зерделейтін іргелі филологиялық тұжырымдамаларға (В. Жирмунский, Б. Путилов, С. Қасқабасов, З. Ахметов және т.б.) сүйенеді. А. ван Геннептің өтпелі рәсімдер теориясы мен В. Тёрнердің лиминальдық тұжырымдамасы этнографиялық мақсатта емес, тек фольклорлық мәтіндердің үш фазалық поэтикалық макроқұрылымын (сепарация – лиминальдық кезең – инкорпорация) құрылымдық тұрғыдан негіздеу үшін базалық контекст ретінде қолданылды. Мәтіндердегі архетиптік бейнелер мен кеңістіктік оппозицияларды талдауда

Ю. Лотманның мәдени семиотикасы мен В.Топоровтың мифопоэтикалық топографиясы басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері. Зерттеліп отырған тақырып аясында, Орталық Азия түркі халықтарының (қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ және түрікмен) үйлену ғұрыпының фольклорының мәтіндері алынды. Талдауға XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ХХІ ғасырдың басына дейінгі жазба және ауызша дереккөздер тартылды.

Қазақ фольклоры бойынша негізгі материалдар «Бабалар сөзі: жүзтомдық» сериясының 90-томы – «Ғұрыптық фольклор» жинағындағы жар-жар, сыңсу, тойбастар, беташар және басқа салттық жырлардың ауқымды корпусы, сондай-ақ Х.А. Арғынбаев, К. Матыжанов, Б. Уахатов, С. Қасқабасов, Ж. Аймұхамбет еңбектеріндегі мәтіндер болып табылады. Қырғыз фольклоры бойынша «Каада-салттар. Ак баталар» (А. Акматалиевтің жалпы редакциясымен), А. Мурзакметовтің «Кыргыз ырым-жырымдары» және А. Бекболотовтың «Фольклордук жана диалектологиялық экспедициянын материалдары» жинақтары пайдаланылды. Қарақалпақ фольклоры бойынша «Қарақалпақ фольклоры» жинағы және Б. Бекназаров, М. Кәрімов, Б.К. Бекжанова, Г.М. Хожаниязова еңбектеріндегі салт жырлары, оның ішінде «Һәўжар» (Хаужар) жырының үлгілері негізге алынды. Өзбек фольклоры бойынша М. Алавияның «Ўзбек халқ маросим кўшиқлари» классикалық жинағы және Х.Т. Зарифов, Н. Маллаев, Т. Мирзаев, Б. Саримсаков еңбектеріндегі маросим фольклорының мәтіндері қолданылды. Салыстырмалы талдауда түрікмен фольклорының материалдары да тартылды, оның ішінде Г.И. Карпов пен Н.Ф. Лебедеваның «Творчество народов Туркменистана» жинағы және А. Джикиевтің еңбектеріндегі үйлену ғұрыптары мен салттық әндердің үлгілері бар.

Жалпы алғанда, зерттеу материалдары XIX ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басындағы жазба және ауызша деректердің кешенін қамтиды, бұл Орталық Азия түркі халықтарының үйлену ғұрпы фольклорының тарихи даму динамикасын және қазіргі жағдайын салыстырмалы поэтикалық тұрғыдан талдауға толық негіз болады.

Зерттеу жұмыстың ғылыми жаңалығы. Орталық Азияның бес түркі тілдес халықтарының (қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен) үйлену ғұрып фольклорын өңірлік ауқымда жүйелі салыстырмалы-поэтикалық талданды. Жаңалықтың негізгі аспектілері мыналар:

– Алғаш рет үйлену ғұрыпының төрт негізгі жанрының (сыңсу, жар-жар / ёр-ёр / һәўжар, тойбастар, беташар / келин салом) әмбебап үшфазалық поэтикалық макроқұрылымы (сепарация, лиминальдық кезең, инкорпорация) А. ван Геннеп пен В. Тёрнердің теориялары негізінде Орталық Азиядағы түркі тілдес (қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек, түрікмен) бес халық бойынша кешенді түрде айқындалып, олардың композициялық модельдерінің типологиялық инварианттары көрсетілді;

– Салт-жыр мәтіндерінің ортақ лингвопоэтикалық табиғаты зерттеліп, архаикалық мотивтер мен тұрақты формулалардың П.Г. Богатыревтің эстетикалық трансформация теориясы бойынша академик З. Ахметов

негіздеген дәстүрлі силлабикалық өлең құрылымындағы (7-8 және 11 буынды) трансформациялану механизмдері жүйелі түрде алғаш рет ғылыми негізделді;

– Үйлену фольклорындағы негізгі архетиптік және кеңістіктік-заттық символдардың (от, шаңырақ, босаға, ақ жол, кара су) Ю.М. Лотман мен В.Н. Топоровтың семиотикалық және мифопоэтикалық кеңістік ілімдері тұрғысынан жалаң этнографиялық детальдан лиминальдық шекараларды айшықтайтын лингвопоэтикалық маркерлерге және дидактикалық метафораларға айналу қызметі алғаш рет ашылды, олардың ұлттық варианттары салыстырмалы талдау арқылы көрсетілді.

Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңызы. Диссертациялық жұмыстың нәтижелері фольклортану және филология саласындағы теориялық тұжырымдармен қатар, бірқатар практикалық міндеттерді шешуге қолданылуы мүмкін:

– Біріншіден, зерттеуде анықталған Орталық Азия түркі халықтарының үйлену ғұрып фольклорының фазалық поэтикалық модельдері мен символдық жүйесі жоғары оқу орындарындағы «Қазақ фольклоры», «Түркі халықтарының фольклоры», «Фольклор поэтикасы» және «Лингвомәдениеттану» пәндерінің оқу бағдарламалары мен оқу-әдістемелік құралдарын толықтыруға негіз бола алады.

– Екіншіден, жұмыста ұсынылған салыстырмалы мәтінтанулық талдау нәтижелері ұлттық мәдени мұраны цифрландыру жобаларына (фольклорлық мәтіндердің электрондық корпусын, аннотацияланған базаларын және мультимедиялық платформаларын құруға) пайдаланылуы мүмкін.

– Үшіншіден, зерттеу материалдары ұлттық той-томалақтарды ұйымдастыру және мәдени фестивальдер өткізу кезінде дәстүрлі ғұрыптық жырларды (жар-жар, сыңсу, беташар, тойбастар) ғылыми және филологиялық негізде дұрыс қолданудың әдістемелік ұсыныстарын әзірлеуге септігін тигізеді.

– Төртіншіден, жұмыс жас ұрпақтың мәтіндік және мәдени сауаттылығын арттыруға бағытталған білім беру бағдарламаларына (арнайы курстар, факультативтер, интерактивті оқу құралдары) практикалық ұсыныстар әзірлеуге негіз болады.

Осылайша, зерттеу нәтижелері фольклорлық мәтіндерді ғылыми талдау арқылы оларды білім беру және мәдени практикада тиімді пайдалануға қолданбалы үлес қосады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар.

1. Орталық Азия түркі халықтарының (қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен) үйлену ғұрып фольклоры өтпелі рәсімдердің әмбебап үшфазалық макроқұрылымына (сепарация, лиминальдық кезең, инкорпорация) негізделген. Бұл ортақ модель ұлттық фольклорларда төрт негізгі поэтикалық жанрдың – сыңсу (сепарация), жар-жар / ёр-ёр / һәўжар (өтпелі диалог), тойбастар (инициация) және беташар / келин салом (интеграция) – композициялық инварианттары арқылы жүзеге асады.

2. Салт-жыр мәтіндерінің ортақ лингвопоэтикалық табиғаты архаикалық мотивтер мен тұрақты формулалардың дәстүрлі силлабикалық өлең

құрылымындағы (7-8 және 11 буынды) трансформациясымен айқындалады. Бұл ретте «жар-жар» жанры сепарациялық үрейді бәсеңдететін поэтикалық медиатор қызметін атқарса, ал «тойбастар» мен «беташар» жаңа әлеуметтік рөлді бекітетін дидактикалық-императивті поэтикалық модельдер ретінде қызмет етеді.

3. Үйлену фольклорындағы негізгі архетиптік символдар (от, шаңырақ, босаға, ақ жол, қара су) жай ғана этнографиялық немесе тұрмыстық деталь емес, лиминальдық шекараларды айшықтайтын тұрақты лингвопоэтикалық маркерлер болып табылады. Интеграциялық фазада бұл кеңістіктік-заттық бейнелер келіннің жаңа әлеуметтік мәртебесі мен мінез-құлық нормаларын бекітетін дидактикалық метафораларға айналып, әр халықтың ұлттық поэтикалық ерекшелігін танытады.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан (апробациядан) өтуі.

Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен тұжырымдары отандық және шетелдік басылымдарда, халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар жинақтарында 8 мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде, Scopus (Скопус) халықаралық деректер базасында 1 ғылыми мақала, қосалқы автор ретінде 2-ші ғылыми мақала жарияланды. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған тізімге енетін журналдарда 3 мақала жарық көрді. Халықаралық конференция жинақтарында 3 мақала жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады.